

Бібліотека медичного капелана

БІОЕТИКА

ПОСІБНИК

Комісія Української Греко-Католицької Церкви
у справах душпастирства охорони здоров'я

Біоетика

Посібник

Львів • 2016
Видавництво «Друкарські куншти»

УДК 27-468.6
ББК 86.37-12
К 63

Комісія УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я. Біоетика: Посібник. — Львів: Друкарські куншти. 2016. — 288 с.

Посібник із Біоетики є п'ятим виданням із серії «Бібліотека медичного капелана». Теми посібника є цінним матеріалом для застосування медичними капеланами в лікувальних установах, душпастирями в парафіяльній діяльності та у медичних університетах, для використання медичним персоналом у лікувальних установах з метою утвердження персоналістичної моделі біоетики в українському суспільстві. Посібник охоплює широке поле морально-етичних проблем у галузі медицини та стосується сфери діяльності людини.

Видання здійснене за підтримки

ДІСЦЕЗІЇ ЛІМБУРГУ

та

благодійній організації

«ЦЕРКВА В ПОТРЕБІ»

СТАТУС НЕНАРОДЖЕНОЇ ОСОБИ

Вступ

Упродовж століть людство намагалось дати адекватну відповідь на найбільшу таємницю, що існує від моменту появи людини, – у чому полягає суть її життя. Особливу увагу найвизначніших мислителів, талановитих дослідників та науковців привертало питання початку життя – відправного пункту земної мандрівки кожної особи. Очевидно, що розв'язання такої проблеми безпосередньо ховається у відповіді на запитання: ким є людина, який її онтологічний статус?

Особливого значення та актуальності тема початку людського життя набуває в світлі сучасних досягнень науково-технічного прогресу, що робить можливими різного роду втручання в людське життя, передусім на його ранніх етапах розвитку. Серед них можна згадати штучні репродуктивні технології, експерименти над ембріонами, ембріональна селекція, отримання ембріональних стовбурових клітин, пренатальна діагностика, клонування тощо. У такому різноманітті новітніх можливостей питання про справжній початок людського життя має ключове значення, адже саме він визначає етично-моральну допустимість та законність тих чи інших біомедичних втручань.

Часто можемо почути порівняння життя людини із досконалим, створеним геніальним Творцем годинниковим механізмом, найменше втручання в роботу якого викличе не лише функціональний збій, але й непоправну поломку, або ж взагалі припинення його існування. Цей самий механізм, що в певних часових рамках має свій початок і кінець, окреслений невід'ємною та безконечною гідністю, винятковою та не притаманною будь-якій іншій живій істоті – гідністю людської особи.

Передаргумент

Питання статусу вже зачатої, але ще не народженої особи є чи не найбільш дискусійною та обговорюваною сучасною біоетичною проблематикою. Враховуючи його чітко виражений міждисциплінарний характер, використовуючи властивий йому термінологію й концептуальні підходи, відповідь на це біоетичне питання, намагаються дати як філософсько-богословські, природничі так і юридичні науки. І якщо першою перешкодою в одностайності думок є недостатність уніфікованого термінологічного узгодження, усе ж головна причина конфронтації підходів ґрунтується на різних концептуальних поглядах кожної з вище названих наукових галузей щодо сприйняття і трактування людини як особи.

Так, для філософсько-богословських поглядів притаманний екзистенційно-світоглядний підхід, для природничих наук властивий технічно-експериментальний критерій, а юридичні науки відомі своїм суспільно-соціальним характером аргументацій. І якщо для філософії чи богослов'я ознакою особи є в першу чергу психофізична єдність (єдність духа, душі і тіла), то для природничих наук – лише наявність певних функціонально-фізіологічних характеристик (здатність відчувати біль, фізична неподільність, можливість автономної життєдіяльності тощо), а для юридичних наук на першому місці – рівень соціалізації індивіда.

Задля повної картини розуміння статусу ще ненародженої особи доцільно поетапно розглянути аргументацію кожної із вже згаданих точок зору, а саме: біологічної, філософсько-богословської та правової. Незважаючи на те, що кожна з них послуговується власним понятійним багажем, усі вони, у свою чергу, доповнюють одна одну та формують цілісну антропологічну картину статусу ненародженої особи. Питання про статус ненародженої особи не є проблемою виключно теоретичною, біологічною чи філософською, призначеною для вузького кола науковців. Воно є раціональною та об'єктивною базою, на якій формулюються державні закони про захист людського життя з перших моментів його існування.

Біологічний аргумент

Упродовж багатьох десятиліть основний «науковий» аргумент невизнання особової ідентичності людської істоти в ембріональний період розвитку базувався на постулатах «основного біогенетичного закону», відомого як «закону Геккеля-Мюллера»¹. Проте ще наприкінці ХХ ст. інший відомий німецький науковець-ембріолог Е. Блехшміт спростував «закон Геккеля-Мюллера» і натомість сформулював закон «збереження індивідуальності», згідно з яким індивідуальність живої людини зберігається від моменту запліднення, упродовж усього розвитку і аж до смерті, змінюється тільки фенотип (зовнішній вигляд)². У запропонованій ним теорії розвитку та збереження індивідуальності він дійшов висновку, що людиною не можна стати, нею можна лише бути від першої миті свого існування. У процесі пренатального розвитку людини нема жодних якісних стрибків, тобто нема якісних переходів від примітивного до більш досконалого, нема переходів з одного виду в інший. Усе це цілісний процес розвитку індивідуальності кожної особи, від початку злиття батьківських гамет аж до смерті.

Наука засвідчує, що від моменту зустрічі гамет починають формуватись індивідуальні спадкові особливості кожної людини, неповторні та унікальні. Від моменту злиття гамет нова людська істота, що забезпечена новою інформаційною структурою, починає діяти як індивідуальна єдність, керована своєю координаційною генетичною системою. Так *генотип* людини залишається незмінним упродовж усього життя, а міняється виключно *фенотип* (зовнішній вигляд).

¹ Біогенетичний закон, сформульований німецькими зоологами Ф. Мюллером та Е. Геккелем в 1860-ті роки, стверджував, що кожна жива істота (у тому числі і людина) в процесі свого індивідуального розвитку (онтогенезу) рекапітулює (повторює) всі відомі стадії філогенезу (послідовність еволюційних етапів розвитку). Цей закон був запропонований як доказ еволюції видів від найпростіших до найскладніших. Сучасною біологією він заперечується в первинному вигляді, і лише частково може застосовуватись виключно для пояснень етапів ембріонального розвитку в межах одного виду або таксономічної групи.

² Див. Блехшміт Е., *Збереження індивідуальності. Людина – особа від самого початку*, Видавництво Українського Католицького Університету, Львів, 2003. – С. 13.

Внаслідок злиття двох батьківських гамет, кожна з яких наділена гаплоїдним набором хромосом (непарні 23 хромосоми), з'являється новий людський організм, який називають ембріоном або зародком. Його одноклітинна фаза має назву – зигота, в ядрі якої вже нараховується диплоїдний набір хромосом (46 хромосом або 23 пари). І він відмінний як від батьківського, так і від материнського набору хромосом, унікальний і неповторний. Отже, сама наука стверджує, що зигота – це новий організм.

У процесі формування зиготи вирізняють два такі етапи: *сингамія* (процес злиття батьківських гамет) та *каріогамія* (процес злиття двох гаплоїдних ядер гамет та формування одного диплоїдного ядра), що може тривати достатньо довгий проміжок часу (близько 21-22 год.). Виникає запитання: чи можемо стверджувати про існування людського індивіда до моменту завершення цих етапів? Звичайно, що так, і на це є кілька беззаперечних наукових аргументів.

Перший, сперматозоїд, який завдяки акросомальній реакції (необхідна для подолання масивної оболонки) досягає перивітелінового простору, тобто проникає через оболонку яйцеклітини та потрапляє в простір між блискучою зоною та плазмолемою, запускає процес сингамії та її першу стадію – кортикальну реакцію, яка необхідна для того, щоб інші сперматозоїди не потрапили всередину. Головною характеристикою цього процесу є незворотність, кінцевим етапом якого є утворення зиготи. Генетичний матеріал, що бере участь у процесі, завжди той самий і незмінний.

Та слід згадати про найважливіше – мітохондріальну спадковість або так звану *материнську спадковість*. Генетична спадковість не обмежується виключно ядерним набором хромосом, хоч і є його визначальною основою. Усе-таки частина спадкової інформації (гени) людини є не лише в ядрі клітини, але і в її мітохондріях (містить в собі кільцеву хромосому). Оскільки сперматозоїд позбавлений мітохондрій і вони наявні виключно в яйцеклітині – то і говоримо про материнську спадковість. Саме тому вже на початковій стадії злиття гамет можемо стверджувати про присутність індивідуальної генетичної особливості людської істоти.

Під час запліднення, внаслідок взаємодії двох генетично відмінних клітинних систем, утворюється унікальна та неповторна нова система, яка в свою чергу не є простою сумою двох підсистем, а комбінованою системою. Оскільки ці підсистеми втрачають особливості та автономію, нова система починає поводитись як цілісність, внутрішньо детермінована одиниця, що здатна за сприятливих зовнішніх та внутрішніх умов досягти своєї специфічної остаточної форми.

Наступний беззаперечний науковий факт підтверджує, що цей новий організм є людським організмом, тобто належить до виду *homo sapiens* (людина розумна). Він володіє всіма специфічними ознаками виду, відрізняється від інших кількістю, структурою та формою хромосом тощо.

Біологічним центром або координаційною структурою цієї нової одиниці є новий *генóm* (генетичний код, індивідуальний набір генів). Саме цей геном визначає на біологічному рівні одноклітинний ембріон людським організмом та окреслює його індивідуальні особливості, забезпечує безмежну морфогенетичну потенційність, яку сам ембріон актуалізує поступово під час свого розвитку у співдії як з внутрішнім, так і зовнішнім середовищем. Генетичний розвиток людини не включає в себе зміну її природи, а лише поступовий прояв тих можливостей та здібностей, якими вона вже володіє від самого початку³.

Процес ембріонального розвитку має чітко окреслені три якості. Першою є *скоординованість*. Іншими словами її можна описати як послідовність клітинно-молекулярних процесів, керованих інформацією з геному та сигналів, отриманих внаслідок взаємодії ембріона із середовищем. Координація і спричинена нею єдність вказують на те, що людський ембріон навіть на найбільш ранніх стадіях розвитку не є звичайною сукупністю клітин, а конкретним *«індивідом»*, у якому окремі клітини, що розмножуються, тісно інтегровані в

³ Пор. Терешкевич Г., Васильєва І., «Проблема статусу ненародженої людини в контексті біоетики: державно-правовий аспект», *Ефективність державного управління*, збірник наукових праць 30 (2012), ЛРІДУ НАДУ, Львів. – С. 92.

одному процесі, завдяки якому відбувається автономне перенесення генетичного поля на поле власного організму⁴.

Наступна якість – це *неперервність* розвитку. Новий життєвий цикл, що починається з моменту злиття батьківських гамет, за сприятливих умов просувається без будь-яких зупинок чи пауз. Окремі події, такі, як клітинна реплікація, клітинна та тканинна диференціація, формування органів, – послідовно з'являються одна за одною. Але весь процес формування організму у цілісності є неперервний. Крок за кроком, завдяки неперервності, людський ембріон розвивається до форми дорослої людини, а не перетворюється у представника якогось іншого виду⁵. Якщо б цей процес перервався на певному етапі розвитку – можемо стверджувати про смерть індивіда.

Останньою якістю процесу є *поступовість*. Її суть полягає в існуванні вписаного внутрішнього закону процесу формування багатоклітинного організму, який набуває своєї кінцевої форми внаслідок переходів від форм більш простих до складніших. Ця закономірність поступовості підтверджує, що ембріон від одноклітинної стадії і далі постійно підтримує та зберігає власну унікальність, ідентичність та індивідуальність в процесі розвитку.

На основі цілісного біологічного аналізу живий людський ембріон із моменту запліднення, тобто злиття гамет, є людським суб'єктом з чітко визначеною *ідентичністю*, що починає свій власний *безперервний, постійний* і *координований* розвиток, який у жодній наступній фазі не може вважатися простим скупченням клітин.

Окремі критики теорії збереження індивідуальності дуже часто наводять приклад можливості появи в часі ембріонального розвитку монозиготних близнят, яка зберігається приблизно до 14 дня від початку запліднення. Тим самим аргументуючи, що із впевненістю не можна стверджувати про наявність індивідуальності в ембріона, якщо він гіпотетично може розчепитись на два, а то й більше індивідів, і відповідно індивідуальність першого втрачається, що неприпустимо

⁴ Пор. Лукас Л. Р., *Біоетика для кожного*, Свічадо, Львів, 2007. – С. 115.

⁵ Там само. – С.115.

для існування особи чи індивіда. Парадокс такої аргументації, на жаль, полягає у її ненауковості, тобто довільній інтерпретації наукових фактів.

У випадку із монозиготними близнятами аж ніяк не йде мова про ембріональне розчеплення чи руйнування індивідуальності. Перед нами давно відомий науці приклад нестатевого розмноження, коли один індивід дає початок іншому індивіду без найменшої втрати власної індивідуальності.

У 70-80-х роках минулого століття в науково-популярній літературі появився псевдонауковий технічний термін «*пре-ембріон*», який почали застосовувати на означення раннього періоду ембріонального розвитку людини. В основному він використовувався в статтях, присвячених темі штучних репродуктивних технологій, та недбало вживався виключно в науковому значенні, але не в етично-моральному. Основною метою подібних «наукових» повідомлень було оправдання наукових аргументацій, а не антропологічно-богословських, застосування штучних репродуктивних технологій⁶.

Сам термін «*пре-ембріон*» був вигаданий в 1979 році американським ембріологом Кліффордом Гробштейном, що спеціалізувався на дослідженнях земноводних, з метою применшити статус людського ембріона на ранньому етапі його розвитку⁷. Після народження у Великобританії Луїзи Браун, першої дитини, зачатої в пробірці, та появи численних центрів штучної репродукції, з'явилась необхідність з етичних мотивів більш детально вивчити можливість лібералізувати подібні експериментальні практики. К. Гробштейн, щоб заспокоїти суспільство, проголошує людський ембріон на ранній стадії розвитку «*пре-ембріоном*», а отже, і «*не-особою*» або «*пре-особою*»⁸.

Пізніше цей термін був використаний в інших двох дослідженнях – комітету Ворнок у Великобританії та етичного

⁶ Пор. Frontali N. e Zucco F., «Sterili per legge», *Le Scienze*, 433 (settembre 2004). – P. 58-63.

⁷ Пор. Grobstein C., «External Human Fertilization», *Scientific American*, 240 (1979). – P. 57-67.

⁸ Див. Kischer C.W., «When Does Human Life Begin? The Final Answer», *Lifenews*, 7/04/2004, in http://www.lifeissues.net/writers/kisc/kisc_04whenlifebegins2.html [07-03-2014].

комітету Американської Асоціації фертильності, членом якої був сам К. Гробштейн⁹. Метою ж першої було встановлення меж законності в сфері експериментування над людиною та штучних репродуктивних технологій¹⁰. Одним із членів комітету Ворнок була А. Мак Ларен, з ім'ям якої пов'язують появу в документі терміну «пре-ембріон»¹¹.

Результатом обох документів стали рекомендації дозволити на правовому рівні методи штучної репродукції та експериментування над людським ембріоном до 14-го дня після початку його розвитку¹². Як аргумент було запропоновано ряд узагальнень та критеріїв щодо появи якісно нових змін саме в час ембріонального розвитку після 14-го дня. Більшість сучасних науковців заперечують їх визначальність в ембріогенезі. До таких змін були зараховані: завершення імплантації ембріона в матці, що розпочинається на 5-6 день після запліднення; посилення клітинної диференціації, таким чином зменшуючи можливість появи монозиготних близнят¹³; поява *первинної борозни* або *ембріонального диску*, з

⁹ The Ethics Committee of The American Fertility Society, «*The biologic characteristics of the preembryo*», Fertility and sterility, Supplement 1, 46 (1986). – P. 27.

¹⁰ Пор. Department of Health and Social Security, *Report of the Committee of Inquiry into Human Fertilization and Embryology*, Her Majesty's Stationary Office, London, 1984. – P. 27, 63.

¹¹ Термін «пре-ембріон» пов'язують з її іменем виключно через використання його в ряді її важливих публікацій (пор. McLaren A., «Nature», 320 (1986). – P. 570; McLaren A. «Prelude to embryogenesis», *CIBA Foundation, Human Embryo Research: Yes or No*, London: Tavistock Publications (1986). – P. 5-23), навіть якщо сама ж Мак Ларен уточнювала, що вибір терміну був результатом внутрішнього голосування комітету і сам термін був запропонований «не експертом галузі», а сама вона голосувала за термін «зачатий». (McLaren A., «Uso dei termini in embriologia», *Bioetica*, 1 (2001)). За своєю спеціалізацією Мак Ларен досліджувала ембріологію гризунів.

¹² «Незважаючи на те, що думки розділились, більшість [16 з 23] з нас рекомендують, щоб законодавство передбачало можливість проведення досліджень на будь-якому ембріоні, отриманому внаслідок екстракорпорального запліднення [в пробірці], незалежно від його походження, до кінця чотирнадцятого дня після запліднення». Див. Department of Health & Social Security, *Report of the Committee of Inquiry into Human Fertilization and Embryology*, Her Majesty's Stationary Office, London, 1988. – P. 69.

¹³ Відповідно до сучасних досліджень подібне твердження є помилкове: тотипотентність клітин ембріона втрачається на 5 день після запліднення.

яких безпосередньо розвиватиметься тіло і центральна нервова система ембріона¹⁴.

Насправді, саме досягнення сучасної біології із глибоким переконанням підтверджують, що такі процеси в ембріогенезі не є суттєвими якісними змінами в бутті ембріона, а виключно етапами безупинного розвитку організму від першої миті – запліднення до останньої – смерті особи. Про це свідчать уже згадані три якості – *скоординованість*, *неперервність* та *поступовість* внутрішньоутробного розвитку згідно із власною *ідентичністю*, *винятковістю* та *індивідуальністю*¹⁵.

Попри свою технічність та штучність, подібні критерії на означення «пре-ембріону» набули широкого розповсюдження в науковій літературі та правовому полі¹⁶. Про технічне вживання цього терміну наголошувала сама голова комітету Ворнок – М. Ворнок, яка зауважила, що комітет визнає життя від моменту запліднення життям людини, але встановлюють 14-й день як межу можливості експериментування.

Пор. Palmaro M., *Ma questo è un uomo*, San Paolo, Cinisello Balsamo (MI), 2004. – P. 47.

¹⁴ Пор. Serra A. e Colombo R., «Identità e statuto dell'embrione umano: il contributo della biologia», *Pontificia Accademia Pro Vita, Identità e statuto dell'embrione umano*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1998. – P. 106-158.

¹⁵ Пор. там само. – P. 143-145.

¹⁶ Ця псевдотеорія щодо 14 днів «пре-ембріона», на жаль, знайшла своє відображення в конкретному законодавстві. Так, у 1990 році парламентом Великобританії був прийнятий акт «Про людське запліднення та ембріологію» (Human Fertilisation and Embryology Act), який в 2001 році був доповнений актом «Про репродуктивне клонування» (Human Reproductive Cloning Act) та в 2003 році актом «Про померлих батьків» (Deceased Fathers) і в остаточній редакції перевиданий з усіма доповненнями в 2008 році. Він був покликаний регулювати відносини в сфері репродуктивних технологій, стовбурових клітин, клонування, досліджень і використання ембріонів. Відповідно до його засад, чинних до сьогоднішнього дня, людський ембріон, отриманий внаслідок екстракорпорального запліднення, може використовуватись практично в усіх (науково-дослідних, репродуктивних, комерційних тощо) цілях. Окрім англійського законодавства, термін «пре-ембріон» використовується й іспанським законом 14/2006 «Про допоміжні репродуктивні технології».

Головною проблемою, породженою таким нововведенням, стало зіставлення поняття «пре-ембріон» із «не-особа» або «не-індивід». Водночас А. Мак Ларен пояснювала, що розрізнення між ембріоном та «пре-ембріоном» було суто логічне (або навіть хронологічне), ніж сутнісне, адже жодним чином не вказує на природну відмінність двох індивідів та не може заперечувати ідентичність нового організму.

Висновок про те, що термін в 14 днів було взято з технічних мотивів, а не суто наукових, можна зробити із наступних зауважень комітету: «Отже, терміни на різних стадіях розвитку мають вирішальне значення, і як тільки процес почався, немає якогось особливого етапу процесу розвитку, що є більш важливим, ніж інший, а всі вони є частиною безперервного процесу, і якщо якийсь з етапів не проходить нормально, в потрібний час, і в правильній послідовності, то подальший розвиток припиниться. Таким чином, з біологічної точки зору неможливо ідентифікувати певний етап у розвитку ембріона, із-за умов якого ембріон в пробірці позбавляти б життя. Однак ми домовилися, що саме в цьому питанні повинно бути прийняте певне чітке рішення для того, щоб заспокоїти громадське хвилювання»¹⁷.

Псевдонаукова концепція «пре-ембріону» упродовж наступних десятиліть зазнала оправданої критики та поетапно була відкинута, бо по суті є науково помилковою та використовувалася виключно із політичних мотивів. Перша відмова від цієї концепції знайшла своє втілення у ст. 18 Конвенції Ради Європи про права людини та біомедицину, підписаної в Ов'єдо у 1997 році. Попри наявність в ній норми про можливість самостійного вирішення різними країнами питання про експериментування над ембріонами, було запропоновано відмовитись від концепції «пре-ембріона»¹⁸.

¹⁷ Department of Health & Social Security, *Report of the Committee of Inquiry into Human Fertilization and Embryology*, Her Majesty's Stationary Office, London. – P. 65.

¹⁸ Пор. Рада Європи, *Конвенція про права людини та біомедицину* в <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/PDF/Ukrainian/164-Ukrainian.pdf> [21-03-2014].

Остаточно в правовому середовищі концепцію «пре-ембріона» спростовано та відкинута вироком Суду ЄС у справі C-34/10 «Dr. Oliver Brüstle v Greenpeace e.V.», яким було не лише підтверджено заборону на використання людських ембріонів у дослідницьких та комерційних цілях, але й визначено, що початком людського життя є запліднення, під яким слід розуміти будь-яку подію, що дає початок процесу розвитку людського індивіда і полягає не лише в моменті злиття чоловічої та жіночої статеві клітини. Засуджені і методи клонування із переміщенням ядра соматичної клітини в яйцеклітину та виокремлення тотипотентних ембріональних стовбурових клітин, що можуть дати початок розвитку нового організму¹⁹.

Наукові дослідження біологічної природи людського ембріона свідчать про те, що від моменту зачаття (початку злиття чоловічої та жіночої статевих клітин) новий організм (первинний одноклітинний ембріон) має у собі всі характеристики людської істоти: нову і тільки їй властиву сутність, цілком відмінну від інших істот, яка має свою власну проект-програму життя і розвитку; внутрішній динамізм, що визначається та керується геномом аж до формування дорослої людини; існує у вигляді цілісного організму, тобто біологічної та функціональної єдності, яка має координовану структуру росту та розмноження; є автономним, тобто не потребує зовнішнього втручання для підтримання власної життєвої структури; здійснює самоконтроль над реалізацією своєї генетичної програми; його хромосоми вказують на приналежність ембріона до людського роду, що визначається через особливості його власної генетичної структури (геному)²⁰.

Очевидно, що біологічні дані та досягнення попри свою науковість не в силі вичерпно та цілковито охарактеризувати всю сутність буття людської особи, що вимагає в свою

¹⁹ *Judgment Of The Court (Grand Chamber) 18 October 2011 In Case C-34/10* in <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=111402&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&id=225306> [21-03-2014].

²⁰ Див. Суду Ж., «Аборт», *Семья и биоэтика*, матер. междунар. симпоз. (20-23 мая 1998 г.), СПб, 1998. – С. 79-80.

чергу заглиблення в філософсько-богословську аргументацію. Якщо приналежність до людського виду ембріона на будь-якому етапі його розвитку і можливо науково довести, то питання про особову гідність та ідентичність ембріона не піддається розв'язанню виключно біологічною аргументацією, через те, що саме питання у своїй суті є філософським. Якщо біологія достовірно може обґрунтувати, що з моменту запліднення починається життя нової людської істоти, тобто, що кожен ембріон на будь-якому етапі розвитку є людиною, то саме філософські аргументи можуть ідентифікувати в кожній людській істоті особу.

Філософсько-богословський аргумент

Людську істоту потрібно поважати і трактувати як особу з моменту зачаття, необхідно визнавати її права як особи, серед яких на першому місці є невід'ємне право кожної невинної людської істоти на життя²¹. Проте що означає бути особою або ким є людська особа? Як її визначити?

Недаремно питання про людську особу є центральним питанням в біоетиці і не через те, що це є підставове концептуальне питання, але через саму реальність та конкретність існування людської особи та моральних обов'язків у ставленні до неї. Особа не є суто етичним принципом, жива особа є джерелом принципів, пунктом відправлення та призначення всієї біоетичної рефлексії, адже в своєму бутті володіє недоторканою та невід'ємною гідністю, що йде попереду будь-якої концептуальності. Попереду всіх принципів йде особа, попереду біоетичних аргументацій йде особа. Особа – це більше ніж просто парадигма чи модель, тому що особа є завжди ціллю і ніколи – засобом²².

Дати визначення терміну «особа» означає обмежити і заключити її в певне концептуальне середовище чи певну логічну систему. Насправді ж особа набагато більше виходить поза рамки будь-яких дефініцій. Єдине на що здатна

²¹ Конгрегація у справах доктрини віри, «*Donum Vitae*» I,1, пер. з італ. Р. І. Попа; ред.: Б. О. Савчика, Р. І. Попа, Львів, Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2011. – С.11.

²² Пор. Russo G., *Bioetica. Manuale per teologi*, LAS, Roma, 2005. – P. 122.

філософська рефлексія – це спробувати охарактеризувати недосконалими термінами особливості буття людської особи в такій мірі, наскільки це дозволяє сам людський розум.

Основна дискусія стосовно розуміння особи в біоетичному середовищі сконцентрована у протистоянні двох протилежних підходів: *функціоналістсько-актуалістського*, що є узагальненням будь-якого роду дуалістичного чи редукціоністичного сприйняття, та *субстанціоналістського* або цілісно-інтегрального сприйняття, базованого на *онтологічно обґрунтованому персоналізмі*.

Згідно з функціоналістсько-актуалістським підходом, термін «особа» позначає абстрактне поняття, що визначається через перелік властивостей і функцій, притаманних не тільки людській істоті, а й будь-якій іншій істоті, яка показує, що вони в неї є. Тобто термін «особа» вживається не для того, щоб в особливий спосіб позначити реальність, яка вже давно існує («людська істота»), а задля з'ясування, чи не відповідає реальність, у даному разі людська, задалегідь сформульованому визначенню. Отже, особа не ототожнюється з людським буттям у собі, а лише з тим людським або нелюдським буттям, яке маніфестує визначені характеристики або спроможності, довільно встановлені чи узгоджені, причому його онтологічна природа не враховується. Таким чином, особа ототожнюється із проявами істоти, а не її сутнісною природою. Це стається тоді, коли саму особу намагаються визначити або окреслити певними зовнішніми характеристиками, в основному біологічного характеру.

Панорама відповідних пропозицій є дуже широкою. Фактично основним твердженням такого підходу є визнання того, що особою можна стати на певному етапі розвитку, при тому ж попередньо нею не будучи. Серед всієї сукупності запропонованих подібних характеристик вагоме місце відводиться *індивідуальності* – істота є особою у випадку своєї неподільності, що передбачає неможливість втрати власної індивідуальності. До цієї характеристики можна зарахувати ряд теорій:

- теорія *земеллації* або можливості появи монозиготних близнят (допускається така можливість до 7-14 дня після запліднення);

- теорія *каріогамії* – утворення диплоїдного набору хромосом в ядрі одноклітинного ембріона, що стається через 21-22 год. після початку запліднення, тобто до цього моменту індивідуальність ембріона ще не є встановлена;
- теорія *імплантації* – підтвердження імплантації або вrostання в стінку матки, яке завершується на 6-7-й день після запліднення, дає змогу відрізнити клітини, призначені для утворення та формування ембріона, від тих, які утворюють позазародкові органи (плацента, амніон тощо);
- теорія *первинної борозни* – йдеться про появу первинного морфологічного утворення майбутньої центральної нервової системи, внаслідок диференціації трьох ембріональних листків, теж приблизно на 14-й день після запліднення.

Наступна характеристика, яка стосується дефініції особи – *наявність інтегративної діяльності центральної нервової системи*. Тобто, особою слід вважати той ембріон, який проявляє церебральну діяльність – появляються електричні імпульси в корі головного мозку. Вважається, що початок церебрального життя ембріона припадає на 8-й тиждень після запліднення.

Також говорять і про *людський аспект*. Згідно з цією теорією, існування людського індивіда-особи починається лише на 6-7 місяці внутрішньоутробного розвитку, коли організм набуває людської морфології.

Останньою з характеристик в біологічному плані вважають *спроможність відчувати біль*. Дехто взагалі заперечує саме поняття особи й розглядає всі живі істоти лише як живу матерію, спроможну або неспроможну відчувати біль і задоволення. Подібне твердження ще задовго до появи біологічних відкриттів в цій сфері було спростоване І. Кантом. На його думку, не є достовірним твердженням, що людські дії спрямовані лише на уникнення болю та отримання задоволення. Такий спосіб дії притаманний тваринам, що й відрізняє їх від людини. Лише людська істота має здатність зрозуміти сенс болю і задоволення і діяти вже відповідно до цього сенсу.

Другий великий блок характеристик опирається на низку *психосоціальних* проявів, намагаючись виявити присутність особи, що передбачає неодмінну наявність кількох факторів. Усі ці теорії можна узагальнити в два блоки – *монофакторні* та *мультифакторні*.

До *монофакторних теорій* належать:

- теорія *раціональності* – присутність особи починається або припиняється в ту мить, коли індивід набуває або втрачає здатність раціонально мислити, пізнавати і усвідомлювати;
- теорія *релятивності* – початок або кінець існування особи залежить від набуття або втрати нею спроможності вступати у відносини. Для ембріона таким моментом прихильники цієї теорії вважають мить імплантації в матку, від якої і починається «діалог» з матір'ю;
- теорія *опосередкованого розпізнавання*. Ця біхевіористична теорія виходить із тієї передумови, що критерієм розпізнавання людської особи повинно слугувати дослідження поведінки. А оскільки, як вважають, ембріон не здатний на маніфестацію людської поведінки і єдиною поведінкою, на яку можна посилатися, є поведінка матері, то неможливо стверджувати про існування нової людської особи. У більшості своїх випадків, саме в правовому середовищі прийнято посилатися на цю теорію щодо заперечення правосуб'єктності дитини до народження;
- теорія *прокреативної інтенціональності*. Фактично нею виводиться принцип підпорядкування особової сутності ембріона прокреативним намірам батьків. Тобто, якщо ембріон був небажаний батьками або став результатом сексуального насилля, його не слід вважати людською особою.

Другий блок становлять *мультифакторні теорії*, які пропонують в сукупності різні критерії виявлення присутності особи. Наприклад, на думку П. Зін'єра, необхідним є наявність самоконтролю, відчуття минулого і майбутнього, здат-

ність вступати у відносини з іншими, комунікативність та допитливість (на його думку, виходячи з наявності певних ознак і властивостей, тварини мають вищий онтологічний статус ніж людський ембріон в пренатальний період); згідно з твердженнями Г. Т. Енґельгардта, одного із представників контр-актуалізму, особами є виключно ті, хто спроможний осмислити поняття моральної спільноти чи суспільства й опрацювати їхні принципи разом з іншими особами²³.

Безсумнівно, самосвідомість чи раціональність є знаками особи і ми можемо завдяки їх аналізу пізнати особу. І слушно стверджувати, що там, де присутні самосвідомість і раціональність, присутня сама особа. Особа є суб'єктом дій, але самі вони відрізняються від їхнього суб'єкта. Не можна ідентифікувати «дії» із «суб'єктом», який їх здійснює²⁴. Особа не є актом самосвідомості чи раціональності, але виступає субстанційним і постійним принципом, з якого випливають самосвідомі чи раціональні дії. Це означає, що самосвідомість та раціональність як ознаки особи не є «актами», але можливостями, що перетворюються в «акти», коли наявні всі необхідні умови, завдяки яким вони можуть актуалізуватися²⁵. Самоусвідомлення, раціональність і свобода як дії – є суб'єктивними, виступають маніфестаціями суб'єкта. Вони не існують самі собою як абстрактні концепції, але реально існує самосвідомий, раціональний і свободний суб'єкт, який не ототожнюється з якимось іншим буттям, а існує в собі і задля себе. Досвід духовного суб'єкта та тілесного існування формують цілісний досвід: «Я є особою від мого елементарного буття і моє вполчене буття є сутнісним фактором в способі особового існування»²⁶. Сприймати людину особою означає сприймати її в своїй цілісній інтегральності як єдності духовного і тілесного. Персоналізм протиставляється будь-яким

²³ Див. Зґречча Е., Ді П'єтро М. Л., «Особа й персоналістична модель» в Зґречча Е., - Ді П'єтро М. Л., - Спаньйола А. Д., *Біоетика. Підручник для медичних закладів*, переклад з італійської В. Й. Шовкун, Львів, Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2007. – С. 170-173.

²⁴ Пор. Russo G., *Bioetica. Manuale per teologi*. – P. 127.

²⁵ «Chi» è persona? Persona umana e bioetica», in *La Civiltà Cattolica* IV (1992). – P. 551-552.

²⁶ Munier E., *Il personalismo*, Ave, Roma, 1964. – P. 38.

формам дуалізму та редукціонізму. Не можна в сприйнятті особи опиратись на непостійні, змінні характеристики чи прояви, які в певний момент можуть з'являтися і зникати.

Ніхто і ніщо не може стати особою, не будучи вже особою. Той чи інший індивід є особою не тому, що проявляється у певний спосіб, а навпаки – він проявляється в такий спосіб тому, що є особою. У персоналістичному розумінні або субстанціоналістському підході поняття особи вказує на абсолютну новизну, яку кожне людське буття репрезентує у своєму ставленні до всесвіту: «особа» ототожнюється цілісно з людським буттям у всій глобальності його вимірів – фізичного, психічного і духовного, – від запліднення до смерті й трансцендентного подолання всесвіту, вказуючи – через дух, який її характеризує, – на відкритість вічності.

Саме наявність у людини перспективи до трансцендентного, зв'язок її життя із абсолютним, божественним і визначає її особове буття, відмінне від буття інших істот. Очевидно, що не можливо достовірно ствердити чи описати поняття божественної трансценденції. У світлі думок Е. Мунье однією з її характеристик можна вважати принципову невизначеність, яка містить в собі вказівку на деяку межу людських можливостей, де, з одного боку, виявляється кінець людського світу і стають немислимими всі людські уявлення і масштаби, а, з іншого, – саме через це людський світ набуває сенсу.

На думку Е. Мунье, поняття трансценденції характеризує не свідомість людини, а її суб'єктивність, духовний світ особистості. Дух з'являється в персоналізмі як та частина суб'єктивності, де людське існування розуміється з позицій добра і зла, а дух і є самосвідомістю людини. Дух в персоналізмі – це особлива сфера людського досвіду, сфера «надсвідома і надчасова». Специфічною межею духу є відкритість не зовнішньому світу, а вищому буттю. До осягнення цього буття людина приходить в моменти потрясіння, одкровення, що схоже на акт осягання. Цей акт відкриває, за словами Е. Мунье, світ в його глибинній реальності і що з'єднає людину за межами свідомості з тотальним цілим²⁷.

²⁷ Соболевський Я. А., «Християнський персоналізм в Е. Мунье», в *Філософія. Політологія* 109 (2012). – С. 39.

З концепцією онтологічно обґрунтованого персоналізму, бути особою означає залежати не від певних характеристик або реалізації деяких функцій, а від розташування цього буття, тобто від онтологічної природи (сутності) тих індивідів, про яких йдеться, і яка є сталою для них. З цього випливає, що в ідентичному розташуванні буття бере початок однакова цінність кожної особи, незалежно від актуальності певних властивостей або функцій.

За визначенням Боеція *особа* – це індивідуальна субстанція раціональної природи²⁸. Отже, для того, щоб ми могли говорити про людську особу, потрібна, вважає також і св. Тома Аквінський, природа, наділена розсудливістю або розумністю: і саме це є характерною ознакою особи на відміну від інших субстанційних буттів. Розумність – це всі вищі властивості людини (розум, любов, почуття, моральність, релігійність...). Проте у жодному випадку, вчинки раціональності не можуть ніколи описати, ким є особа. Розсудливість невід'ємно пов'язана з природою особи, але не є винятково єдиною реальністю, що її визначає чи окреслює. Основним елементом, за допомогою якого ми можемо відрізнити природу, що володіє розсудливістю, від природи, яка такою якістю не володіє, є *повне повернення (reditio completa)*, що притаманне лише людині й імплікує повернення людини до себе самої. Інакше кажучи, тут ідеться про спроможність бути присутнім у самому собі, спроможність, яка знаходить свій вияв у самоусвідомленні та самовизначенні. Особа є суб'єктом індивідуальним, субстанційним, сповненим духовності й водночас внутрішньо спроможним на інтенціональність, комунікативність, інтеріорність, самовладання, свободу.

Проте, надаючи найбільшої ваги пошукам ознак особи, які можуть засвідчувати присутність особи, персоналістичний підхід не вважає, що бути особою або стати нею є прийнятним лише функціонально або емпірично. Іншими словами, особа не втрачає своєї сутнісної структури через те, наприклад, що вона не наділена якостями самоусвідомлення або

²⁸ «Persona est naturæ rationalis individua substantia» Boethius S., «Liber de persona et duabus naturis contra Eutychem et Nestorium», in *Patrologiæ Latinae* LXIV, accurante Migne J. P., Parisiis, 1847. – P. 1343.

самовизначення: це тому, що онтологічна природа може також виявлятися в низці спроможностей, видів діяльності та функцій, що характеризуються раціональністю, проте вона не зводиться до них. Людський індивід наділений раціональною природою (а отже, є особою), навіть якщо він і не виявляє всіх перелічених характеристик завжди і найвищою мірою²⁹. Отже, сама особа не мусить проявляти себе у формі дії: достатньо існування самої спроможності. Тому особою є також людина, що спить, розумово відстала людина чи ембріон. Справді, особу помічаємо завдяки проявам розумових здібностей, але не можна ствердити, що якщо не помічаємо цих здібностей, то особи не існує³⁰.

Деякі дослідники розрізняють *першу* і *другу конституцію* особи, підкреслюючи першою субстанційну глибину особи, що походить від раціональної природи, тоді як друга знаходить свій вияв у застосуванні самоусвідомлення та самовизначення; друга не існує без першої, але перша може існувати без другої. І якщо висловити це іншими словами, то тут виявляється та сама різниця, яка існує між поняттям *особи* і поняттям *особистості*, де особистість указує на поступальне набуття (*друга конституція*) в оперативному плані якостей, притаманних особі, які не обов'язково супроводжують її від самого початку існування. Отже, кожен людський індивід має розглядатися як особа в дії (акті) від самого початку свого земного шляху – моменту запліднення, але впродовж усього свого життя він є *потенційно* особистістю, що розвивається завдяки суспільним, психічним і моральним чинникам. І тоді становлення особи як оволодіння власним радикальним онтологічним статусом є не процесом, а моментальною подією або моментальним актом, внаслідок якого індивід переходить у буття особи раз і назавжди (*запліднення*), тоді як особистість є чимось таким, що набувається через здійснення особистих актів другого порядку³¹. Говорячи біологічною

²⁹ Пор. Зґречча Е., Ді П'етро М. Л., «Особа й персоналістична модель». – С. 173-174.

³⁰ Пор. Лукас Л. Р., *Біоетика для кожного*. – С. 16.

³¹ Див. Зґречча Е., Ді П'етро М. Л., «Особа й персоналістична модель». – С. 174-175.

термінологією, за аналогією, подібне твердження можна порівняти із поняттями *генотипу* та *фенотипу*, перше з яких є явищем постійним і незмінним, а друге – мінливим.

Буття особи належить до онтологічного порядку, отже, особа або існує, або не існує: набуття статусу особи або його втрата не може бути поступовим, це моментальна подія і основна передумова. Не можна бути особою в більшій чи меншій мірі: не існує якогось «перед»- чи «після-особового» стану. Особа або є, або її немає³².

Твердження, що особою є лише той, хто наділений свідомістю самоусвідомлення, раціональності, емоційності тощо, не дає змоги визначити цю реальність, оскільки наголос робиться лише на випадковому атрибуті, другорядній якості, а не на сутнісному характері. І тоді як випадкові якості завжди підвладні змінам, сутнісні характеристики або є, або їх нема: людське буття є особою, тому що таким воно є за своєю духовною природою, а не тому, що воно більш або менш спроможне усвідомлювати, налагоджувати стосунки, контролювати себе тощо.

Як стверджував св. Тома Аквінський, діяння слідує за буттям (*operari sequitur esse*). Не можна плутати особисте буття з його функціями. Для філософії буття порядок дій залежить від порядку буття, і тому аналіз першого є корисним і необхідним для того, щоб добути якісь відомості про другий, навіть якщо обидва порядки й залишаються різними в завершеній істоті³³.

Спираючись на аристотелівсько-томістичну філософію, онтологічно обґрунтований персоналізм відстоює думку, що особа є єдиною реальністю, в якій сутнісно, а не випадково поєднані душа і тіло. Інакше кажучи, тіло є людське тому, що воно оживлене душею, головним принципом пізнання і свободи; душа є сутнісною формою тіла, створеною відповідно до цієї подвійної функції: бути собою і оживляти своє тіло. Таке пояснення визнає єдність людської діяльності, яка завжди є духовно-фізичною і виключає будь-який

³² Пор. Лукас Л. Р., *Біоетика для кожного*. – С. 16-17.

³³ Див. Зґречча Е., Ді П'єтро М. Л., «Особа й персоналістична модель». – С. 175.

дуалізм. Отже, душа є субстанційною формою тіла і всього людського індивіда. Це передбачає, що вона є також єдиною субстанційною формою, тому що плюралізм форм привів би до плюралізму буття й активності. Отже, душа активізує та інформує своєю енергією й об'єднувальною силою всі можливості, які притаманні як вегетативному так і чуттєвому життю. Цей факт має важливе етичне значення стосовно єдності людського буття: людина залишається особою також тоді, коли вона з певних причин не виражає здатності використовувати свої розумові здібності³⁴. Це підтверджує, що немає жодної онтологічної відмінності між людськими індивідами залежно від періоду розвитку: відразу після запліднення чи на будь-якому іншому етапі розвитку³⁵.

Акт існування притаманний формі – активізує матерію; у нашому випадку – це духовна душа, яка активізує тіло. Оскільки акт існування душі походить – і не може не походити – від Творця, то цей самий акт оживляє та активізує тіло, яке виникає – і не може не виникнути – у момент творення.

Тіло і душа в людській особі поєднані сутнісно, що у філософському вимірі можна окреслити аристотелівсько-томістською ідеєю *ідеоморфізму* (поєднання між матерією і формою). Згідно з цією концепцією, людина не «має» тіло, а «є» тілом або, якщо висловитись точніше, «тілесністю». А це пояснює, що в «бутті тіла» людина не вичерпує своє існування, та підтверджує твердження Г. Марселя: «Те, що є власне моїм тілом, не існує саме і не може існувати саме»³⁶.

У людській особі не співіснують дві реальності – одна духовна й одна тілесна, й тіло – це не одна з частин чи один із секторів людини: тіло є вираженням – *знаком* – усієї людини, яка лише через нього має можливість бути та існувати. На думку М. Шелера, саме тіло відіграє визначальну роль у самореалізації особи, бо виражає, об'являє «Я»³⁷. Тому тіло

³⁴ Пор. Терешкевич Г. Т., *Основи біоетики та біобезпеки: підручник*, ТДМУ, Тернопіль. – С. 72-73.

³⁵ Пор. Wilson E. O., *Sociobiology the new Sintesis*, Cambrige, Harward, 1975. – P. 166.

³⁶ Пор. Marcel G., *Du refus á l'invocation*, Gallimard, Paris, 1948. – P. 30.

³⁷ Пор. Scheler M., *Nature et forms de simpatie*, Payot, Paris, 2003. – P. 187.

можна з повним правом визначити як *людське*, оскільки воно набуває значення від свого зв'язку з особою і одухотворене душею, тією самою душею, завдяки якій ми пізнаємо свободу і відчуваємося вільними. Як стверджує Ж. Марітен, кожен елемент тіла людини є людським та існує як такий тільки через те, що існує нематеріальна людська душа. Наше тіло, наші руки, наші очі існують тільки тому, що існує наша душа³⁸.

Особі притаманні абсолютні фундаментальні поняття – цінність і гідність. Сутність особи виражає те, що в цілісності свого створення вона найдосконаліша. З поняттям особи суттєво пов'язані поняття гідності і цінності: їх треба шанувати. Основи першопричини цінності гідності людської особи знаходимо в тому факті, що вона наділена внутрішньою сутністю, яка робить її суб'єктом і відкриває на Абсолют. Отже, ця внутрішня сутність є *метою в собі*, а це спричиняє формування її *непорушності і фундаментальних правобов'язків*³⁹. «Кожній людській істоті від зачаття до природної смерті притаманна гідність особи. Цей засадничий принцип, який утверджує *переконливе «так» людському життю*, повинен стати визначальним в етичних міркуваннях про наукові дослідження в галузі біомедицини, що в сучасному світі набувають дедалі більшої ваги»⁴⁰.

Основою особливої цінності особи, її гідності і відмови бути для інших засобом або знаряддям є визнання, що дух є духом, а отже, і того факту, що людина – це не тільки матерія, але також і дух, або, точніше, *втілений дух*⁴¹. «Людське життя священне, бо з самого початку воно несе в собі творчу дію Бога і назавжди перебуває в особливому зв'язку з Творцем – своєю єдиною Ціллю. Один Бог є Владика життя, від початку його і до кінця: ніхто за будь-яких обставин не може претендувати на право прямо знищувати невинну людину»⁴².

³⁸ Пор. Maritain J., *Ragione e ragioni. Saggi sparsi*, Vita e Pensiero, Milano, 1982. – Р. 91-97.

³⁹ Див. Лукас Л. Р., *Біоетика для кожного*. – С. 17.

⁴⁰ Конгрегація у справах доктрини віри, «*Dignitas Personae*», пер. з італ. Р. І. Попа; ред.: Б.О.Савчика, Р. І. Попа, Львів, Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2011, н.1. – С. 33.

⁴¹ Див. Лукас Л. Р., *Біоетика для кожного*. – С. 17-18.

⁴² Giovanni Paolo II, *Lettera enciclica «Evangelium vitae»*, 26 marzo 1995,

Оскільки людська особа – це єдність тіла і душі, то виникає запитання: в який спосіб утворюється тіло і звідки походить душа? Якщо походження тіла добре науково задокументовано, то ані походження, ані наявність людської душі в такий спосіб неможливо зробити; не можна також і заперечити її існування, оскільки вона належить до духовної дійсності⁴³. Тому джерелом душі не може бути ні жива, ні органічна матерія, ані навіть душа батьків, оскільки душа як неподільна не може бути «часткою», яка відділяється від душ батьків. Залишається відповідь, яка не задокументована науково, але відкрита в Об'явленні та підтверджена розумом: духовну душу кожної людської особи творить безпосередньо Бог у хвилину зачаття. Це означає, що Той, хто задумав, що людина буде єдністю тіла і душі, тобто Бог, послуговується матерією, щоб сформувати те, що матеріальне, тоді як духовна реальність є безпосереднім слідом Його присутності в кожному з нас⁴⁴. «Узявши за точку відліку взаємозв'язок обидвох цих аспектів – людського та Божественного, – легше зрозуміти, чому цінність людини є непорушною: людина має одвічне покликання, і покликана вона до участі в тринітарній любові Бога Живого»⁴⁵.

Правовий аргумент

Людське життя недоторканне і має бути шановане і захищене від моменту запліднення яйцеклітини сперматозоїдом до природної смерті. Папа Пій XII часто висловлювався на захист життя людини – найбільшого та фундаментального права кожної особи: «Людина має право на життя, що походить безпосередньо від Бога, не від батьків, будь-якого суспільства чи влади. Отже, не існує жодна інша людина, людська влада, наука чи медичні, евгенічні, суспільні, еко-

Città del Vaticano, 1995, п. 53.

⁴³ «Безумовно, жодних експериментальних відомостей самих по собі не достатньо, щоб переконати нас в існуванні нематеріальної душі. Усе ж наукові висновки щодо людського ембріона є вагомою підставою для розумового ствердження існування особи від моменту появи людського життя: як людська істота могла б не бути особою». Конгрегація у справах доктрини віри, «*Donum Vitae*» I,1. – С. 11.

⁴⁴ Див. Лукас Л. Р., *Біоетика для кожного*. – С. 19.

⁴⁵ Конгрегація у справах доктрини віри, «*Dignitas Personae*», н. 8. – С. 37.

номічні, моральні рекомендації, що мали б розпоряджатися невинним людським життям»⁴⁶.

Перед безпосереднім оглядом правового становища ненародженої особи доцільно перш за все окреслити підставові правові категорії. Основним завданням будь-якого позитивного права (національного чи міжнародного) є регламентація, тобто регулювання суспільних відносин. Основними категоріями в кожній системі права є *суб'єкт* та *об'єкт* права. Об'єктом права, згідно з будь-якою без винятку правовою доктриною є правовідносини, в які вступають її учасники. Натомість суб'єктом права є завжди і виключно людина або особа, що вступає в ті чи інші правовідносини.

Першим завданням з'ясування правового становища ненародженої особи є окреслення її ролі в правовідносинах, тобто є вона їх об'єктом чи суб'єктом. Оскільки об'єктом права завжди є самі правовідносини, то відповідно ненароджена особа, в якості індивіда може мати в них місце виключно суб'єкта права.

Головною характеристикою учасника правовідносин є поняття *правосуб'єктності*. Очевидно, що наступним завданням є з'ясування самої суті правосуб'єктності. Підставою правового становища (наявність прав і обов'язків) особи служить її правосуб'єктність, тобто можливість бути суб'єктом права. Сама ж правосуб'єктність структурно включає в себе три складові – *правоздатність*, *дієздатність* та *деліктоздатність* особи.

Правоздатність – це передбачена нормами права здатність (можливість) індивіда мати суб'єктивні юридичні права і виконувати суб'єктивні юридичні обов'язки. Правоздатність – це своєрідне «право на право», яке не може реалізовуватися поза відповідною поведінкою його власника, слугує передумовою наділення особи правом; є рівною для всіх, не залежить від вікових і особистісних якостей людини; є стабільною, незмінною упродовж усього людського життя⁴⁷.

⁴⁶ Pío XII, *Discorsi ai medici*, a cura di Angelini F., Orissonte Medico, Roma, 1959. – P. 37.

⁴⁷ Скакун О. Ф., *Теорія держави і права*, підручник, видання друге, доповнене і перероблене, Правова Єдність, Київ, 2010. – С. 396.

Більшість сучасних дослідників схиляється до визнання правоздатності природною властивістю кожної людини.

Дієздатність – це здатність своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання⁴⁸. Дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від віку, фізичного стану особи, а також від інших особистих якостей людини, що з'являються у неї в міру розумового, фізичного чи соціального розвитку. Дієздатність може бути повною, неповною, частковою або обмеженою згідно з рішенням суду. Проте неповна, часткова або обмежена дієздатність не позбавляє особу правоздатності, а отже, і її правосуб'єктності. Деліктоздатність – це здатність особи нести юридичну відповідальність за шкоду, заподіяну нею її ж протиправними діями.

Проаналізувавши ці три складові, можна зробити висновок, що підставою правосуб'єктності є насамперед правоздатність особи, а дієздатність та деліктоздатність є її вторинними складовими, а отже, факт їх відсутності або неможливості не може позбавляти особу її правосуб'єктності. Визнання за людиною хоча б одного права автоматично стверджує її правосуб'єктність і правоздатність, і навпаки, визнання особи суб'єктом права передбачає володіння нею щонайменше певним правом. Слід нагадати, що право і обов'язок – не підстава, а наслідок правосуб'єктності⁴⁹.

Головне питання правового становища ненародженої особи полягає у з'ясуванні її правосуб'єктності, а зокрема можливості її правоздатності – бути суб'єктом права. У світовій законодавчій практиці сформувались чотири загальні підходи трактування правосуб'єктності ненародженої особи, і як наслідок – відповідні підходи захисту її прав. Розглядаючи правові підходи трактування правосуб'єктності та захисту прав ненародженої особи, слід наперед зазначити, що три

⁴⁸ Ст. 30, п.1 «Цивільна дієздатність фізичної особи», Цивільний Кодекс України від 16. 01. 2003 № 435-IV, в *Відомості Верховної Ради України* № 40-44, 2003.

⁴⁹ Скаун О. Ф., *Теорія держави і права*. – С. 395.

перших підходи відносяться до людини в пренатальний період її розвитку, як до об'єкта, а не суб'єкта права, відповідно і захист прав ненародженого є суттєво недосконалим та поверхневим.

Перший підхід характеризується цілковитим ігноруванням правосуб'єктності ненародженої особи, а відтак йому властива повна відсутність правового захисту людини в пренатальний період життя. До такого підходу слід віднести закони, які дозволяють клонування людини, експерименти над ембріонами, використання їх як джерела стовбурових клітин для подальшого терапевтичного використання, ненародженого вважають частиною тіла матері тощо.

Особливістю наступного підходу є суттєво поверхневий погляд на правосуб'єктність ненародженої особи, з відсутністю або неоднозначністю в чіткості її окреслення. Як наслідок подібних формулювань ненароджена особа також позбавлена правового захисту своїх прав. Як приклади такого підходу можна згадати діючий італійський закон № 194/1978, в якому зазначено, що італійська республіка захищає людське життя «від початку», але ніяким чином не пояснює, що слід вважати початком людського життя. На рівні міжнародного законодавства подібна неясність без чіткого окреслення присутня в «Конвенції про права дітей» ООН 1989 року⁵⁰, в якій, окрім самої згадки, нема роз'яснення, що входить у поняття «спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист» до моменту народження.

Третю модель трактування правосуб'єктності ненародженої особи можна окреслити як опосередкований підхід або інструменталізований захист прав. І навіть якщо відповідні законодавчі норми дуже чітко регулюють правовідносини із участю ненароджених, не можна стверджувати, що вони виступають в них суб'єктами права, а швидше об'єктами прав інших осіб. Відповідно і захист прав ненародженої дитини не є безпосереднім, а опосередкованим, звідси і недосконалим.

⁵⁰ Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 р.), преамбула: «дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження».

У подібних законах присутні окреслення ненародженого на кшталт «особлива цінність» для держави, суспільства, науки тощо. Прикладами таких правових норм можуть служити численні закони, що забезпечують «права» батьківства, а не права дитини, зокрема закони, що дозволяють всі можливі штучні репродуктивні технології, сурогатне материнство, селективні або еugenічні аборти, маніпуляції із генетичного моделювання, експерименти над ембріонами, використання ембріональних стовбурових клітин в терапевтичних цілях тощо. Отже, перші три підходи узагальнено можна охарактеризувати як правова інструменталізація вже зачатої, але ще ненародженої особи, що не забезпечують повного захисту її прав.

Безпосередньо всеосяжний захист прав зачатої, але ще не народженої особи пропонує підхід, що прямо визнає її правосуб'єктність від моменту зачаття. На щастя, у світовій законодавчій практиці є достатньо прикладів такого трактування. Сюди можна віднести норми конституційного законодавства Ірландії та Угорщини, що визнають та захищають право на життя людини від моменту її зачаття; закони Мальти та Польщі про заборону абортів; німецький закон «Про захист ембріонів»⁵¹, який, визнаючи права ембріона, встановлює чіткі обмеження у застосуванні цілого ряду штучних репродуктивних технологій, зокрема і сурогатного материнства. На міжнародному рівні важливо відзначити Рекомендації 1046/1986 та 1100/1989 Ради Європи щодо використання людських ембріонів та плодів у діагностичних, терапевтичних, індустріальних чи комерційних цілях, а також з метою проведення над ними наукових досліджень; положення ст. 4(1) Американської конвенції з прав людини від 1969 року⁵². На особливу увагу заслуговує один із останніх вироків Суду Європейського Союзу від 18 жовтня 2011 року⁵³, що чітко забороняє будь-яку можливість патентування новітніх технологій з використанням ембріональних стовбурових клітин у комерційних, терапевтичних чи науково-дослідниць-

⁵¹ Embryonenschutzgesetz, 13 Dezember 1990.

⁵² *American Convention on Human Rights* in http://www.hrcr.org/docs/American_Convention/oashr4.html [16-03-2014].

⁵³ *Judgment Of The Court (Grand Chamber) 18 October 2011 In Case C-34/10.*

ких цілях, що передбачають створення чи руйнування людських ембріонів.

Підставою мати права є рівноцінна гідність кожної живої людської істоти незалежно від віку, статі чи інших особливостей. Гідність є невід'ємною природною властивістю людини, якої не може позбавити її жодна інша особа. «Що більше реальність людської істоти впродовж усього життя як до, так і після народження не дає підстав твердити ані про зміни сутності, ані про поступове зростання моральної цінності, оскільки людині притаманний цілковитий антропологічний та етичний статус. Отже, ембріон людини від самого початку володіє притаманною особі гідністю»⁵⁴. Визнання правосуб'єктності ненародженої особи від моменту її зачаття дасть змогу насамперед врегулювати численні випадки зловживань і як наслідок стане першим кроком до реалізації можливості повноцінного захисту прав і свобод кожної людини. Підставою правосуб'єктності особи є визнання за нею бодай одного права, зокрема – *права на життя*.

Право на життя

Право на життя є фундаментальним та невід'ємним правом кожної людини, підставою усіх інших можливих людських прав. Найбільше дискусій, пов'язаних із правом на життя, стосується питання моменту його виникнення, тобто визначення моменту його початку. Однією із найбільших перешкод одностайності трактування є дуже обмежена кількість прикладів окреслення початку людського життя на законодавчому рівні. Відсутність одностайності в трактуванні цього питання спричинена відмінністю правових доктринальних позицій.

У правовому середовищі існують дві концепції щодо визначення моменту початку життя людини. Перша концепція – *ембріональна*, а друга – так звана *натусіальна* (від лат. *natus* – народжений), згідно з якою право на життя в людини з'являється від факту її народження. Найкраще висвітлюють цю концепцію вислів «лише та людина, котра народилась,

⁵⁴ Конгрегація у справах доктрини віри, «*Dignitas Personae*», н. 5. – С. 35-36.

має право на життя», а до моменту народження таке право визначається як умовне⁵⁵.

Перша відстоює думку, що початок людського життя є до народження, а друга, що життя починається після або в момент народження. Правовим наслідком цих концепцій є відповідне визнання правоздатності або правосуб'єктності до чи після народження дитини. Так, представники ембріонального погляду визнають правоздатність ще ненародженої дитини, тоді як представники натуціональної концепції визнають правоздатність дитини лише після її народження. У деяких випадках, згідно з діючими законодавчими нормами, правоздатність дитини ще не визнається під час пологів, аж до моменту визнання її живонародженою та життєздатною⁵⁶. Окреслення моменту початку життя людини, а відтак і початок її правоздатності має принципове значення, адже з цього моменту особа стає носієм прав та може розраховувати на відповідну їх пошану з боку держави і суспільства.

Поряд із класично виділеними концепціями сприйняття правоздатності у відповідності до моменту початку людського життя існують дещо модифіковані точки зору щодо правоздатності ненародженої дитини. На думку деяких науковців, зачату, але ще ненароджену дитину можна наділити умовною правоздатністю, тобто права, якими вона володіє не є фактичними, але умовними або уявними. Це на загал пояснюють тим, що ніхто не може дати безсумнівної гарантії, що дитина народиться живою. Зазвичай формулювання на зразок – «людина, якщо вона народилась живою, є правоздатною з моменту зачаття» – радять застосовувати, щоб уникнути колізії у випадках, коли дитина народжується мертвою⁵⁷. Проте таке твердження має ретроспективну дію, і не

⁵⁵ Пор. Вінгловська О. І., «Право дитини на життя як одне з фундаментальних прав людини», в *Медичне право* 1 (57) січень-лютий 2009. – С. 47.

⁵⁶ Закон України «Про охорону дитинства», ст. 6 «Право на життя та охорону здоров'я»: «Кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я», електронний ресурс, режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> [16-03-2014].

⁵⁷ Пор. Водоп'ян Т. В., «Проблема правового становища зачатої, але ще не народженої дитини в цивільному праві», в *Університетські наукові записки* 2 (18), 2006. – С. 138.

може повністю забезпечувати права зачатої, але ще не народженої дитини, бо ніхто не може передбачити, чи дитина народиться живою.

Натомість формулювання умовної правоздатності ненародженої дитини в класичному стародавньому Римському праві була дещо відмінна. Незважаючи на те, що ненароджена дитина не сприймалась як актуально існуюча людина, що може набувати права і обов'язки, усе ж таки вона наділялась правоздатністю за певних умов, тобто прирівнювалась до суб'єктів цивільного права. Римські юристи вважали, що ненароджена дитина є правоздатною, якщо це стосується її інтересів. Відомим є тогочасний юридичний вислів: *infans conceptus pro nato habetur, quo ties commodis ejus agitur* (зачата дитина розглядається як така, що народилася, оскільки справа стосується її вигоди)⁵⁸.

Отже, представники першої концепції дотримуються думки, що початок людського життя, а відповідно і момент виникнення правоздатності, є саме в період, що передує народженню, і відрізняються між собою лише в означенні моменту виникнення людського життя в пренатальний період (зачаття, імплантація зародка, поява ЦНС тощо), тобто моменту, від якого зачату істоту слід вважати людиною. Представники другої концепції, якщо і наділяють за певних умов правоздатністю (умовною) зачату, але ще не народжену дитину, то фактичним початком людського життя, а відтак і безумовної правоздатності вважають саме процес народження від його початку або визнання дитини живонародженою та життєздатною, що відбувається вже по завершенню пологів.

Думки щодо правоздатності або володіння правами ненародженої особи розділились. Противники правоздатності ненародженого стверджують, що саме народжена дитина, а не зародок, здійснює вплив на юридичні відносини, причому цей вплив належить до того моменту, коли вона була ще зародком. Фактична правоздатність настільки пов'язана виключно із живонародженням дитини, що поява мертвої дитини позбавлена юридичного значення, і зародок вважається

⁵⁸ Пор. *Советское гражданское право*, по ред. О. А. Красавчикова, Москва, 1985. – С. 106.

ся таким, що ніколи не існував⁵⁹. Позбавляючи ненароджену дитину правоздатності, деякі науковці взагалі ставлять під сумнів її реальне існування: «Незважаючи на те, що зачата дитина в майбутньому може стати суб'єктом права, навряд чи слід розглядати його в якості володільця правоздатності і інших суб'єктивних прав ще до народження. Суб'єктивні права можуть виникнути лише у реально існуючого суб'єкта»⁶⁰.

Проте існує протилежна думка, згідно з якою вже з моменту зачаття дитина стає суб'єктом права, зокрема: «Ембріон (плід) є носієм суб'єктивного правового інтересу, а отже, і суб'єктивних цивільних прав. Це пояснюється тим, що блага життя та здоров'я виникають з моменту запліднення, і ембріон (плід) як суб'єкт наділений такими благами, має потреби та інтереси, пов'язані з необхідністю забезпечення нормальних умов його розвитку»⁶¹. За таких обставин можна умовно вважати кожну зачату дитину вже й цивільно правоздатною.

Немає одностайності і в питанні трактування обсягу прав ненародженої особи різними правовими системами. Серед тих прав, що згадуються, можна виділити: право на життя, право на фізичну та психічну цілісність, право на особисту генетичну ідентичність, право на медичну допомогу тощо. Цікавим є твердження О. В. Кохановської, що право на інформацію як нематеріальне благо з'являється у людини ще до моменту її народження разом з таким благом як життя і набуває юридичного змісту в момент народження дитини⁶².

Від моменту, який визнають початком життя людини, вона, в силу самого факту, починає володіти не лише правом на життя, але також і іншими правами, такими як: право

⁵⁹ Пор. Шершеневич Г. Ф., *Учебник русского гражданского права* (по изданию 1907 г.), вступительная статья, Е. А. Суханов, Фирма «СПАРК», Москва, 1995. – С. 62.

⁶⁰ Пор. Малеина М. Н., «О праве на жизнь», в *Советское государство и право* 2 (1992). – С. 51.

⁶¹ Див. Пунда О. О., *Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини*, монографія, Хмельницький-Київ, 2005. – С. 57.

⁶² Пор. Кохановська О. В., *Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві*, монографія, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», Київ, 2006. – С. 117-163.

на медичну допомогу та опіку, право на ідентичність, право на свободу, право на тілесну непорушність, право на юридичний догляд. Окрім цих прав, ненароджена дитина володіє ще й спеціальними правами, які є властиві також і всім народженим – це право на сім'ю, право бути зачатим в сім'ї від реальних батьків, право кожного зачатого народитись, право на збереження життя. Окремі правові норми, які можуть бути застосовані до зачатої, але ще ненародженої дитини вписані в «Загальній декларації про геном людини та права людини» ООН ЮНЕСКО⁶³.

Хоча питання щодо правового становища ненародженої особи та регламентації правовідносин в цій сфері, дуже важливе українське законодавство все ще не може похвалитись успішним його вирішенням, яке б цілковито відповідало етично-правовим нормам поваги та захисту прав і гідності людини.

Правове становище ненародженої особи в законодавстві України

До українського законодавства належать не лише національне законодавство (закони і підзаконні акти), але й норми міжнародного права, виконання яких Україна законно зобов'язалась дотримуватись. Відповідна стаття Конституції України та Закон України «Про міжнародні договори» не лише визнають законно прийняті міжнародні договори частиною національного законодавства⁶⁴, але й, у разі суперечності, визнають безумовний примат міжнародних договорів

63 У документі зокрема йдеться, що інтереси або благополуччя окремої людини превалюють над виключними інтересами усього суспільства або науки (ст. 2), забороняється застосування штучних репродуктивних технологій з метою вибору статі, окрім випадків, щоб уникнути важкого спадкового захворювання пов'язаного зі статтю (ст. 14), забороняється вирощування ембріонів для дослідницьких цілей (ст. 18), тіло людини і його частини як такі не можуть бути джерелом отримання фінансової вигоди (ст. 21).

64 Ст. 9: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України», *Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.*, серія видань «Офіційний документ», Велес, Київ, 2005.

України над нормами національного законодавства, незалежно від юридичної сили та ієрархії таких норм у національній правовій системі⁶⁵.

У силу своєї «законотворчої юності», українське законодавство все ще містить в собі велику кількість суперечливих норм, невідповідностей, неузгодженостей та колізій. Зокрема, що стосується питання правового становища ненародженої особи в українському законодавстві, то не можливо не погодитись із твердженням, що «понятійний юридичний апарат у такому випадку є неповним, термінологія – недосконалою, а спеціальна термінологія, яка визначала б наявність прав у ембріона (порівняно, наприклад, з правосуб'єктністю вже народженої дитини), також є невизнаною»⁶⁶.

Першою правовою колізією, що стосується права на життя, зокрема і ненародженої особи, є суперечність норми ст. 281 Цивільного Кодексу (ЦК) України із конституційними положеннями, а саме – згідно з Кодексом право на життя має кожна «фізична особа», тоді як в Конституції таким правом наділена кожна «людина»⁶⁷, і саме людина, її життя разом із здоров'ям, честю і гідністю, недоторканністю та безпекою визнаються найвищою соціальною цінністю⁶⁸. Різниця в цих поняттях очевидна. Фізичною особою може бути і є тільки людина, натомість не кожна людина є фізичною особою, зокрема та, що не бере участі в цивільних правовідносинах. Поняття «фізична особа» позначає кожного людського індивіда, що вступає в цивільні правовідносини, тобто стає нею з моменту своєї реєстрації, набуває цивільні права і обов'язки,

⁶⁵ Ст. 19 «Дія міжнародних договорів України на території України», Закон України «Про міжнародні договори», електронний ресурс, режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> [16-03-2014].

⁶⁶ Пор. Демиденко К. Є., «Етико-правові проблеми правоздатності ембріона», в *Держава і право. Юридичні і політичні науки*, зб. наук. праць, вип. 24 (2004). – С. 310–311.

⁶⁷ Конституція України, ст. 27: «Кожна людина має невід'ємне право на життя».

⁶⁸ Конституція України, ст. 3: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

а відтак здійснює їх під своїм ім'ям⁶⁹. Це означає, що до моменту реєстрації вже народжена дитина ще не є фізичною особою. Доцільно буде згадати, що в проекті Цивільного Кодексу України від 1996 року норма ст. 273 передбачала невід'ємне право на життя кожної людини, а не фізичної особи, а також в п. 6 цієї ж статті затверджувався *захист права на життя зачатої дитини* – норма, яку взагалі викинули із чинного ЦК.

Згідно з положенням ст. 25 ЦК, у момент народження в людини виникає *«цивільна правоздатність»*, яку слід відрізняти від власне *правоздатності*, адже вона чітко вказує про можливість володіння *цивільними правами*, а не будь-якими суб'єктивними правами, такими як право на життя, що є підставою власне *правоздатності*.

Наступна логічно-правова колізія виникає в контексті трактування поняття «особа». Згідно зі загальноприйнятою юридичною думкою, терміном «особа» означають людину в якості суб'єкта відносин і свідомої діяльності, котра розвинулась в суспільстві, пройшла етапи соціалізації в усіх аспектах та набула здатності чинити свідому, вольову діяльність⁷⁰. Очевидно, що в світлі такого тлумачення ані ненароджений, ані новонароджений не може називатись особою, але може нею стати лише з часом в міру своєї соціалізації. Проте ст. 1222 ЦК застосовує цей термін саме до такої категорії людей⁷¹.

Одним із найвідчутніших недоліків українського законодавства є відсутність визначення поняття *«життя людини»*, що обумовлює існування різних точок зору і трактування стосовно його початку⁷². Правове визначення початку люд-

⁶⁹ Ст. 28 «Ім'я фізичної особи», Цивільний Кодекс України.

⁷⁰ Скакун О. Ф., *Теорія держави і права*. – С. 56.

⁷¹ Цивільний Кодекс України, ст. 1222: «Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також **особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими** після відкриття спадщини».

⁷² Пор. Дуфенюк О. М., «Проблемні аспекти криміналізації діянь проти життя ембріона та плода людини», в *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення)*, матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 17-18.04, м. Львів, 2008. – С. 107.

ського життя має неабияке значення для означення кримінально-адміністративної відповідальності щодо діянь спрямованих проти життя людини. Адже саме життя людини є об'єктом злочину, який називають вбивство. А від того, який момент вважати початком людського життя, а отже, і дію права людини на життя залежатиме чи аплікуватимуться норми кримінально-адміністративного законодавства до діянь, що можуть класифікуватись як злочин вбивства. Зокрема, визнання початком людського життя момент зачаття, злиття батьківських гамет, автоматично перетворить аборт на важкий злочин, і відповідальність наставала б не за кримінальний аборт, а за вбивство.

Відсутність у законодавстві узгодженості норм щодо початку життя людини породжує плюралізм трактувань, що є суттєвим недоліком в цілому правовому полі, адже цей момент є визначальний у набуванні людиною невід'ємного права на життя. Існують кілька точок зору. Однією із найбільш поширених думок, яка все частіше зазнає справедливої критики, є твердження, що тільки та людина має право на життя, котра народилась. На підтвердження цього головним критерієм визнання початку виникнення людського життя є здатність до *автономного існування*, а отже, до народження дитини єдиною автономно існуючою біологічною одиницею є матір⁷³. Подібний критерій дуже відносний і сумнівний, адже до автономного існування не здатний не лише передчасно народжений, але й новонароджений. Без належної опіки, захисту від несприятливих умов навколишнього середовища народжена дитина буде приречена на загибель.

Ще більше поглиблює правову колізію положення ст. 6 закону України «Про охорону дитинства», згідно з якою: «Кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я». У цій нормі з'являються два поняття, які потребують детальнішого аналізу – *живонароджена та життєздатна*. І якщо, пояснення живонародженості мож-

⁷³ Соловійов А., «Деякі юридичні проблеми штучного переривання вагітності в аспекті права людини на життя», в *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, Вип. 30 (2001). – С. 23.

ливо знайти в підзаконних актах, то поняття життєздатності, складається враження, що можна трактувати довільно. Не тільки в українському законодавстві, але й в документах ВООЗ нема визначених *критеріїв життєздатності*, адже вони так само, як і поняття автономності існування, є дуже відносними та не можуть бути уніфіковані. Може трапитись, що в окремих випадках передчасно народжена дитина буде більш життєздатною, ніж новонароджений із певними вадами розвитку.

Згідно з «Інструкцією з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвнонародженості» МОЗ України, живонародженою вважається дитина народжена із будь-якими ознаками на життя (дихання, серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів), незалежно від терміну вагітності, чи перерізана пуповина, чи відшарувалась плацента. Мертвнонародженість – вигнання плоду після повного 22-го тижня вагітності або вагою 500 і більше грам, без перерахованих вище ознак життя. Цікаво, що згідно з цією ж інструкцією викиднем або абортom може називатись живонароджена дитина, якщо вона народилась швидше повних 22 тижнів вагітності (154 діб від першого дня останнього нормального менструального циклу) або вагою менше 500 г., чи зростом менше 25 см. Незалежно від того, чи буде така дитина подавати ознаки життя чи ні, її народження буде називатись викиднем або абортom⁷⁴. Питання про її життєздатність законом взагалі не ставиться. Очевидно, що ані така дитина, ані та, що народжена в термін, але визнана не життєздатною, згідно з нормами закону «Про охорону дитинства» позбавляється права на життя і відповідно на медичну опіку, бо на неї має право лише дитина визнана живонародженою та життєздатною⁷⁵.

⁷⁴ Міністерство охорони здоров'я України, «Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвнонародженості»: «Викидень (аборт) – народження плода до повного 22-го тижня вагітності зростом менше 25 см та масою менше 500 г. **незалежно від наявності ознак життя**», електронний ресурс, режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06> [15-04-2015].

⁷⁵ Закон України «Про охорону дитинства», ст. 6 «Право на життя та охорону здоров'я»: «Держава гарантує дитині право на охорону здоров'я,

Уже згадувалося, що живонародженістю називають народження живої дитини після повного 22 тижня вагітності, отже, можемо припустити, що згідно з медичними показами, прийнятими у вітчизняній медицині, 22 тижні вагітності є своєрідним рубежем, після якого дитина чи то передчасно народжена, чи ще в утробі матері може вважатись життєздатною, тобто жити. У ст. 50 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» встановлюється крайнім терміном кінець 22 тижня, можливість за медично-соціальними показами переривати вагітність. Проте трапляються випадки, коли з порушенням закону переривають вагітність і на більш пізніх термінах вагітності. У ст. 134 Кримінального Кодексу (КК) України передбачено відповідальність виключно за незаконне проведення абортів, і об'єктом цього злочину буде незаконна медична маніпуляція і аж ніяк не життя дитини, що підтверджує думку про переривання вагітності на пізніх стадіях вагітності як про «легальне вбивство»⁷⁶, адже внаслідок такої операції знищується життя ненародженої дитини, кримінальної відповідальності за що не передбачено. Очевидно, що тут не йде мова про відповідальність за незаконне проведення абортів, але саме про вбивство, позбавлення життя.

Наступним значним недоліком українського законодавства у сфері правового становища ненародженої особи є недосконалість законодавства щодо репродуктивного клонування. Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» чітко стверджує, що репродуктивне клонування в нашій країні – заборонене. Проте під репродуктивним клонуванням розуміється лише один із методів його здійснення – перенесення ядра соматичної клітини у яйце-клітину, тим самим упускаючи іншу можливість, так звану методику «ембріонального поділу» (англ. *embryo splitting*), суть якої полягає у відділенні від зародка на стадії бластоцисти

безоплатну кваліфіковану медичну допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, сприяє створенню безпечних умов для життя і здорового розвитку дитини, раціонального харчування, формуванню навичок здорового способу життя».

⁷⁶ Миронова Г., «Право людини на життя: проблемні питання українського законодавства», в *Право України* 9 (2006). – С. 54.

клітини, яка розвивається як цілісний організм, і такий організм є фактично клоном.

Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» передбачає кримінальну відповідальність тим, хто вдається до такої технології, проте відповідної статті нема у КК України. Крім того, Парламентська Асамблея Ради Європи у Рекомендації № 1046 від 24. 09. 1986 щодо використання ембріонів і плодів людини з метою діагностики, терапії, наукових досліджень, промислового використання і торгівлі радить ввести санкції не тільки за клонування, але й за імплантацію людського ембріона в матку тварини і навпаки; злиття гамет людини з гаметами тварин; створення дітей від людей однієї статі; дослідження на життєздатних людських ембріонах; утримання ембріона *in vitro* понад 14 діб після запліднення (за винятком часу, необхідного для заморожування) тощо. Очевидно, доцільно було б криміналізувати у національному законодавстві і ці діяння. Більше того, вирок Суду ЄС у справі C-34/10 «Brüstle vs Greenpeace e.V» чітко визначив, що початком розвитку ембріона є не лише злиття батьківських гамет, але й включені інші способи отримання ембріонів, зокрема методами клонування – перенесення ядра соматичної клітини в яйцеклітину та метод ембріонального поділу.

Згідно з пунктом 2 ст. 25 ЦК, у випадках, встановлених законом, захищаються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Зокрема, до таких випадків, встановлених законом, можна зарахувати: право на спадщину, передбачене ст. 1222 ЦК; право на відшкодування за втрату годувальника згідно зі ст. 1200 ЦК; право на відшкодування витрат при нещасному випадку на виробництві, встановлене ст. 9 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності». Очевидно, що початок дії цих прав належить до часу пренатального періоду, а їх правові наслідки та реалізація завершуються вже після народження.

Основним питанням, що впливає із перерахованих норм законодавства, є наступне: чи наявність законних інтересів

у ненародженої особи може слугувати підставою для визнання її правоздатності та правосуб'єктності. Щоб уникнути правової колізії, деякі юристи стверджують, що тут не йде мова про правоздатність, але про «захист законного інтересу фізичної особи», розрізняючи таким чином суб'єктивне право та інтерес. Відповідно інтерес за своєю юридичною природою є своєрідним проханням, тоді як право – вимогою. Однак слід більш точно окреслити законний інтерес.

Згідно з визначенням, *законний інтерес* – простий юридичний дозвіл, що закріплений в законі або впливає з його змісту та виражається в можливостях суб'єкта права користуватися конкретним соціальним благом, а іноді звертатися за захистом до компетентних державних органів або громадських організацій – з метою задоволення своїх потреб, які не суперечать суспільним⁷⁷. З такого окреслення законного інтересу випливає, що він властивий лише суб'єкту права, тобто, визнання наявності у будь-кого такого інтересу означає наявність в особи правосуб'єктності. Відповідно законний інтерес є вторинним відносно володіння правом. І тому визнання згідно з чинним законодавством, існування в ненародженої особи певних законних інтересів передбачає її фактичну правоздатність та правосуб'єктність. Проте слід також згадати, що в чинному законодавстві не передбачено механізмів захисту інтересів ненародженої дитини, встановлених законом, адже не існує і не передбачено жодної норми щодо відповідальності інших суб'єктів правовідносин за унеможливлення скористатись своїм законним інтересом дитині вже після народження, дія якого почалась ще до народження.

Положення ст. 19 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» визначає матір донором фетальних матеріалів⁷⁸, а не зачату дитину, що в своїй суті є помилково, адже фетальні матеріали є ге-

⁷⁷ Скакун О. Ф., *Теорія держави і права*. – С. 390.

⁷⁸ Ст. 19: «На **осіб**, фетальні матеріали яких надані для трансплантації, не поширюються норми частин другої та третьої статті 22 і статті 23 цього Закону», Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16. 07. 1999 № 1007-XIV», в *Відомості Верховної Ради України* № 41, 1999.

нетично повністю відмінні від генетичної особливості анатомічних матеріалів матері.

Ще більшої неузгодженості чинному законодавству надає відсутність тлумачення поняття «*материнство*» та окреслення його часових меж. Законодавство України, закріплюючи за жінкою право на материнство, не покладає на неї обов'язок бути матір'ю. Стаття 57 ч. 2 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» надає жінці право самостійно вирішувати питання про материнство⁷⁹. Цим самим жінці надається репродуктивна свобода і відповідно можливість репродуктивного вибору. Ця свобода має свої межі, окреслені у законодавстві, які здебільшого зумовлені турботою про здоров'я жінки з боку держави, а не забезпеченням дитині можливості народитися. Дуже часто цей аргумент звучить на оправдання здійснення абортів за бажанням жінки, а спроби законодавчо заборонити їх сприймаються як спроби позбавити жінку цієї свободи. Проте слід більш чітко розглянути саме поняття материнства. А це допоможе відповісти на питання: з якого моменту жінка стає матір'ю?

Законодавство в цьому випадку нам не допоможе, адже ні в Цивільному, ні в Сімейному Кодексі, ні в жодному спеціальному законі нема такого означення. Проте із метою вдосконалення нашого законодавства таке означення можна було б запропонувати і внести. Отже, доцільно було б визнавати моментом початку материнства момент зачаття, запліднення чи злиття батьківських гамет. Адже вже лиш на цьому факті встановлюється біологічне батьківство. Відповідно до цього, жінка стає біологічною матір'ю дитини, рівно ж як чоловік – біологічним батьком. Таким чином, репродуктивна свобода та питання про материнство, його вибір переноситься в часі і має передувати моменту запліднення, і тоді аж ніяк ним не можна оправдати аборт за бажанням, в іншому випадку свободою вибору материнства можна було б оправдати і дітовбивство.

⁷⁹ Ст. 57 «Заохочення материнства. Гарантії охорони здоров'я матері та дитини»: «З метою охорони здоров'я жінки їй надається право самій вирішувати питання про материнство», Закон України Основи законодавства України про охорону здоров'я від 31.12.1992 р., в *Відомості Верховної Ради України* № 23, 1992.

Підтримуючи думку про розширення меж права на життя людини у часі, до моменту запліднення, О. Рогова пропонує прийняти в Україні «Акт про право людини на життя», де мають бути закріплені основні принципи, визначено правовий статус ембріона (ненародженої дитини), правові гарантії його захисту, терміни та ступінь втручання у внутрішньоутробне життя людини, правові підстави медичного використання фетальних тканин та інші правові питання, пов'язані з періодом життя людини до народження. Вона відстоює думку, що внутрішньоутробний період існування та розвитку людської істоти є передумовою її існування після народження, необхідним, невід'ємним етапом цілісного розвитку людини. А тому внутрішньоутробний період життя людини має бути захищеним правом так само, як і життя людини після народження на будь-якій його стадії⁸⁰.

Ще однією недосконалістю українського законодавства в сфері правового становища зачатої, але ще не народженої особи слід вважати вживання різних термінів та понять при позначенні внутрішньоутробного життя людини: *ненароджена дитина* (Концепція Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006–2015 роки»); *ембріон* (Закон України «Про заборону репродуктивного клонування»); *плід* («Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості»); *плодовий міхур* («Інструкція про порядок проведення операції штучного переривання вагітності»); *зародок* (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності»)⁸¹. Вживання різної термінології створило казус, що період з 8 по 12 тиждень – взагалі не має ніякої назви.

Задля уникнення в майбутньому правових колізій доцільно уніфікувати всі термінологічні означення та ввести єдине збірне окреслення людини в пренатальний період – «*нена-*

⁸⁰ Пор. Рогова О., «Про час виникнення права людини на життя: загальнонотейоретичний аналіз», в *Вісник академії правових наук* 4 (2005). – С. 54.

⁸¹ Дуфенюк О. М., «Проблемні аспекти криміналізації діянь проти життя ембріона та плода людини». – С. 108.

роджена дитина». Це дозволить узгодити вже існуючі норми національного законодавства із міжнародними нормами та внести ясність в розуміння правоздатності і правосуб'єктності ненародженої особи. З іншого боку ця ж уніфікація не буде суперечити чинному національному законодавству, а навпаки – йому відповідати. Як вже зазначалося, термін «*ненароджена дитина*» вживається в Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006–2015 роки», *дитиною* в ст. 1200 ЦК України називають особу, зачату за життя годувальника і ще не народжену на момент його смерті; саме термін «*дитина*» вживає «Конвенція про права дитини» (прийнята Україною), говорячи про спеціальну опіку і правовий захист необхідні як до так і після її народження.

У національному законодавстві теж не передбачено моменту життя від якого слід називати людину дитиною, натомість визначено, до якого часу вона є нею і має відповідний правовий статус. Згідно з ст. 6 Сімейного Кодексу України, дитиною є кожна особа до досягнення нею повноліття, тобто 18 років. Відповідно відлікової точки законодавчо не вказано. Логічно було б, якби такою точкою був момент запліднення, адже саме біологічне батьківство визначається і виникає із моменту злиття батьківських гамет, а батьківство само собою існувати не може без відповідних сімейних та біологічних зв'язків із своєю дитиною.

Лиш саме термінологічне окреслення «*ненародженою дитиною*» зачату, але ще не народжену особу не вирішить всіх правових проблем і колізій, адже далеко ще не досконалим є національне законодавство, що розглядає саме правовий статус дитини. Слід наголосити на тому, що той чи інший галузевий правовий статус дитини (цивільно-правовий, сімейно-правовий, адміністративно-правовий) у юридичній науці сприймається і формулюється цілком позитивно. Натомість загальний правовий статус дитини є недостатньо розробленим. Пояснюється це тим, що у загальній теорії права дитину взагалі не виокремлено як самостійний суб'єкт права, не розроблені її ознаки⁸². Від імені дитини у більшості випадків

⁸² Саблук С. А., «Окремі аспекти правового статусу дитини», в *Університетські наукові записки* 3 (15), 2005. – С. 143.

у правовідносини вступає її законний представник (батьки, опікуни тощо). Основою правового статусу дитини є фактичний соціальний статус, тобто реальне становище дитини у даній системі суспільних відносин. Право лише закріплює це положення, вводить його у законодавчі рамки. Соціальний і правовий статус слід розглядати як зміст і форму⁸³.

Особливим прошарком суспільства є саме діти, вони найбільш незахищені, а відповідно і потребують найкращого правового захисту. А найбільш вразливими і залежними від поведінки інших є саме зачаті, але ще не народжені діти. Вони найчастіше стають позбавлені самої можливості сподіватись на захист, їм не дають права навіть народитися. Вони не здатні ані самостійно себе захистити, ані попрохати про такий захист. Громадянське суспільство, яке чітко усвідомлює важливість добробуту своїх найбільш незахищених членів, повинне з повним розумінням приймати на себе всю відповідальність за їхнє майбутнє, а отже, і своє. Діти в першу чергу мають користуватися результатами успіхів людства і в останню – страждати від його негараздів⁸⁴. Принцип визнання пріоритету інтересів дитини перед інтересами інших суб'єктів права чітко сформульований у ст. 3 «Конвенції про права дитини»: «У всіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними або приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними або законодавчими органами, першочергова увага приділяється найкращому забезпеченню інтересів дитини». Повинна беззаперечно визнаватися правоздатність кожної дитини і в першу чергу – ненародженої.

Список використаних джерел

1. Блехшмідт Е., *Збереження індивідуальності. Людина – особа від самого початку*, Видавництво Українського Католицького Університету, Львів, 2003.

⁸³ Пор. там само. – С. 144.

⁸⁴ Пор. Крестовська Н. М., «Сучасне розуміння прав дитини». – С. 410.

2. Вінгловська О. І., «Праводитини на життя як одне з фундаментальних прав людини», в *Медичне право* 1 (57), січень-лютий 2009.
3. Водоп'ян Т. В., «Проблема правового становища зачатої, але ще не народженої дитини в цивільному праві», в *Університетські наукові записки* 2 (18), 2006.
4. Демиденко К. Є., «Етико-правові проблеми правоздатності ембріона», в *Держава і право. Юридичні і політичні науки*, зб. наук. праць, вип. 24, 2004.
5. Духенюк О. М., «Проблемні аспекти криміналізації діянь проти життя ембріона та плода людини», в *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення)*, матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 17-18. 04, м. Львів, 2008.
6. Закон України «Про міжнародні договори», в <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> [16-03-2014].
7. Закон України «Про охорону дитинства», в <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> [16-03-2014].
8. Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16. 07. 1999 № 1007-XIV», в *Відомості Верховної Ради України* № 41, 1999.
9. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 31.12.1992 р., в *Відомості Верховної Ради України* № 23, 1992.
10. З'речча Е., Ді П'єтро М. Л., Спаньйола А. Д., *Біоетика. Підручник для медичних закладів*, переклад з італійської В. Й. Шовкун, Львів, Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2007.
11. Конгрегація у справах доктрини віри, «*Dignitas Personae*», пер. з італ. Р. І. Попа; ред.: Б. О. Савчика, Р. І. Попа, Львів, Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2011.
12. Конгрегація у справах доктрини віри, «*Dozum Vitae*» I,1, пер. з італ. Р. І. Попа; ред.: Б. О. Савчика, Р. І. Попа, Львів, Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2011.
13. *Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.*, серія видань «Офіційний документ», Велес, Київ, 2005.
14. Кохановська О. В., *Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві*, монографія, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», Київ, 2006.
15. Лукас Л. Р., *Біоетика для кожного*, Свічадо, Львів, 2007.
16. Малеїна М. Н., «О праве на жизнь», в *Советское государство и право* 2, 1992.

17. Миронова Г., «Право людини на життя: проблемні питання українського законодавства», в *Право України* 9, 2006.
18. Міністерство охорони здоров'я України, «Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості», в <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06> [15-04-2015].
19. Пунда О. О., *Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини*, монографія, Хмельницький-Київ, 2005.
20. Рада Європи, *Конвенція про права людини та біомедицину* в <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/PDF/Ukrainian/164-Ukrainian.pdf> [21-03-2014].
21. Рогова О., «Про час виникнення права людини на життя: загальнотеоретичний аналіз», в *Вісник академії правових наук* 4, 2005.
22. Саблук С. А., «Окремі аспекти правового статусу дитини», в *Університетські наукові записки* 3 (15), 2005.
23. Скаун О. Ф., *Теорія держави і права*, підручник, видання друге, доповнене і перероблене, Правова Єдність, Київ, 2010.
24. Соболевський Я. А., «Християнський персоналізм в Е. Муньє», в *Філософія. Політологія* 109, 2012.
25. *Советское гражданское право*, под ред. О. А. Красавчикова, Москва, 1985.
26. Соловійов А., «Деякі юридичні проблеми штучного переривання вагітності в аспекті права людини на життя», в *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, Вип. 30, 2001.
27. Судо Ж., «Аборт», *Семья и биоэтика*, матер. междунар. симпоз. (20 - 23 мая 1998 г.), СПб., 1998.
28. Терешкевич Г., Васильєва І., «Проблема статусу ненародженої людини в контексті біоетики: державно-правовий аспект», *Ефективність державного управління*, збірник наукових праць 30 ЛРІДУ НАДУ, Львів, 2012.
29. Цивільний Кодекс України від 16. 01. 2003 № 435-IV, в *Відомості Верховної Ради України* № 40–44, 2003.
30. Шершеневич Г. Ф., *Учебник русского гражданского права* (по изданию 1907 г.), вступительная статья, Е. А. Суханов, Фирма «СПАРК», Москва, 1995.
31. «Chi» è persona? Persona umana e bioetica» in *La Civiltà Cattolica* IV, 1992.
32. *American Convention on Human Rights* in http://www.hrcr.org/docs/American_Convention/oashr4.html [16-03-2014].
33. Boethius S., «Liber de persona et duabus naturis contra Eutychem et Nestorium», in *Patrologiae Latinae* LXIV, accurate Migne J. P., Parisiis, 1847.

34. Department of Health & Social Security, *Report of the Committee of Inquiry into Human Fertilization and Embryology*, Her Majesty's Stationary Office, London, 1988.
35. Department of Health and Social Security, *Report of the Committee of Inquiry into Human Fertilization and Embryology*, Her Majesty's Stationary Office, London, 1984.
36. Frontali N. e Zucco F., «Sterili per legge», in *Le Scienze* 433, settembre 2004.
37. Giovanni Paolo II, *Lettera enciclica «Evangelium Vitae»*, 26 marzo 1995, Città del Vaticano, 1995.
38. Grobstein C., «External Human Fertilization», *Scientific American* 240, 1979.
39. *Judgment Of The Court (Grand Chamber) 18 October 2011 In Case C-34/10*, in <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=111402&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=225306> [21-03-2014].
40. Kischer C.W., «When Does Human Life Begin? The Final Answer», *Lifenews*, 7/04/2004, in http://www.lifeissues.net/writers/kisc/kisc_04whenlifebegins2.html.
41. Marcel G., *Du refus á l'invocation*, Gallimard, Paris, 1948.
42. Maritain J., *Ragione e ragioni. Saggi sparsi*, Vita e Pensiero, Milano, 1982.
43. McLaren A., «Prelude to embryogenesis», in *CIBA Foundation, Human Embryo Research: Yes or No*, London: Tavistock Publications, 1986.
44. McLaren A., «Uso dei termini in embriologia», in *Bioetica* 1, 2001.
45. Munier E., *Il personalismo*, Ave, Roma, 1964.
46. Palmaro M., *Ma questo è un uomo*, San Paolo, Cinisello Balsamo (MI), 2004.
47. Pio XII, *Discorsi ai medici*, a cura di Angelini F., Orissonte Medico, Roma, 1959.
48. Russo G., *Bioetica. Manuale per teologi*, LAS, Roma, 2005.
49. Scheler M., *Nature et forms de simpatie*, Payot, Paris, 2003.
50. Serra A. e Colombo R., «Identità e statuto dell'embrione umano: il contributo della biologia», *Pontificia Accademia Pro Vita, Identità e statuto dell'embrione umano*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1998.
51. The Ethics Committee of The American Fertility Society, «The biologic characteristics of the preembryo», *Fertility and sterility*, Supplement 1, 46, 1986.
52. Wilson E. O., *Sociobiology the new Sintesis*, Cambridge, Harward, 1975.

Комісія Української Греко-Католицької Церкви
у справах душпастирства охорони здоров'я

БІОЕТИКА

Посібник

Літературні редактори
Богдана СТЕФУРА, Богдана БЛИЗНЮК

Богословський редактор
о. Володимир МІСТЕРМАН

Обкладинка
Ольга ШИНГУР

Керівник проекту
о. Руслан П'ЯСТА

Комісія УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я

www.zdorovia.ugcc.org.ua
zdorovia.ugcc@gmail.com
тел. (032) 297-13-45

Львів • 2016
Видавництво «Друкарські куншти»
e-mail: rhera@ugcc.org.ua
Наклад 1000 прим.